

УРОКИ ІВАНА ЧЕНДЕЯ. ДО 85-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

Анотація. Аналізується творчість видатного майстра української прози І.Чендея із сучасних літературознавчих позицій. Розглядаються його уроки як письменника й громадянина, оцінюються його художні здобутки.

Ключові слова: художня правда, творчий пошук, неореалізм.

Resume. The paper is devoted to the analysis of the works of I.Chendey's, one of talented Ukrainian writers, from the modern points of view. The article deals with I.Chendey's lessons, where he shows himself as a writer and as a citizen.

Key words: artistic truth, creative search, neorealism.

Четверо священників відспівували його, проводжаючи в останню дорогу. Чотирма голосами вони просили Бога заспокоїти душу покійника-страждальця. Уявлялось: вона літає тут, над цвинтарем, і бачить те, чого не дано бачити живим, заглядає у вічність... Тої днини, 30 листопада 2005 року, дощ лив ливцем. Здавалось, Верховина збрала всі сльози, щоб пролити їх на могили свого сина, котрого пустила у світ у тяжкі часи, завдавши на плечі хрест говорити правду, якої не виспівала в піснях, не виговорила в казках і легендах. І він узяв той хрест, ще й не усвідомлюючи своєї місії. І ніс до кінця.

А прийшов у світ травневої днини 1922 року в гірському селі Дубовому, на Тячівщині, Закарпатської області. Прийшов, щоб назавжди ввібрати красу рідних гір і непросту долю їхніх мешканців, яким завжди бракувало землі, щоб вирощувати хліб, і не вистачало праці для невсипущих рук.

Іванові Чендею судилось жити за кількох державних режимів і довелось перейти Другу Світову війну в мундирі угорського солдата, бо на той час край належав до Угорщини; зазнав репресивного тиску комуністичної ідеологічної машини. Але не здався. Вистояв. І це, можливо, найважливіший його урок як письменника й громадянина, гідний шанобливого ставлення.

Пригадується розмова з нагоди виходу його роману «Скрип коліски», надрукована в газеті «Молодь Закарпаття» 23 травня 1987 року. У ній прозвучало запитання народного художника України В.Свиди, звернене до І.Чендея: «Як Вам, незважаючи на всілякі незгоди, вдається протягом десятиріч залишатися самим собою?» Безперечно, й учасники розмови, й читачі газети добре знали, про що йдеться, але в Ужгороді офіційно говорити про партійно-бюрократичну сваволю щодо автора книжки «Березневий сніг» тоді ще не наважувались. Через те й відповідь письменника про лиховісні для нього події майже не містила подробиць. Він окреслив лише знакові величини своєї естетичної позиції: «Велика любов до Мистецтва взагалі і до Мистецтва слова зокрема, віра в Красу і Правду – вони завжди єдині». Це також один із чільних уроків І.Чендея-письменника.

У цьому сенсі доречно згадати розмову наодинці з І.Чендеєм після виходу його книжки «Калина під снігом». Я спитав його, як він міг використати для іронічного зображення деталі з життя людей, які його по-справжньому шанували й любили, і він вимовив фразу, що розкрила саму суть творчої позиції письменника, якої я не міг не прийняти: «Якби мій рідний батько піднявся з могили й дізнався, скільки невідгнаних фактів його життя я використав у своїх творах, він прокляв би мене на рідному порозі». Я зрозумів, що для І.Чендея було щось вище за особисті симпатії й антипатії: то була художня правда, яку вважав обов'язком і правом таланту.

Роки несправедливого гоніння письменника за сказану ним правду не пройшли безслідно, залишили на серці зарубцьовані рани. І тільки його душа знала, які болі тамував у собі, коли його цькували, схиляли до покори й каюття, роками не друкували його творів. Як згадує дружина письменника Марія Іванівна, не раз, бувало, збирався кинути творчу працю і взятися за фізичну. Але знову сідав за письмовий стіл – і народжувались сторінки нових творів. Пізніше, в травні 2000 року, оцінюючи торішні свої переживання, в інтерв'ю Т.Грицишук висловив жаль за витраченою енергією, яку забрав біль...[1].

Його душа понесла болі серця до Всевишнього, щоб він почув голос, який волає від імені всіх непокірних предків, котрі не втрачали гідності, віри, відчуття свого національного кореня.

Сьогодні, коли постколоніальні процеси в економіці, політиці, ідеології утруднюють шлях до свободи й самоідентифікації українців; сьогодні, коли постмодерністський дискурс уніс істотні корекції в розуміння багатовекторних зв'язків літератури з дійсністю, коли скептиками переглядається облагороджувальна роль мистецтва в духовному житті суспільства й людини, коли, експлуатуючи низькі інстинкти, масова література намагається заповнити весь художній простір, щоб заперечити традиційні ідеали краси, добра, порядності; коли найважчі драми життя переводяться в комічну площину, а людина майже поспіль тлумачиться як homo ludens, – чи в цій ситуації правомірно вести розмову про І.Чендея в окресленому ключі?

Переконаний: правомірно. І не тільки з огляду на відомі слова російського класика, що поета треба судити за законами, створеними ним самим, а й тому, що І.Чендей широко сповідував художню правду, якої досягав різними способами, сповідував неонародницьку позицію в розумінні суспільної ролі художнього слова, сповідував філософію, етику, мораль і естетику того середовища, яке ми традиційно називаємо народом, але не люмпенізованою, а елітною його частини. Майбутній письменник народився, виріс і сформувався в умовах життя селянина-господаря, для якого своя земля була центром, навколо якого сотні років оберталось його життя.

В інтерв'ю Ю.Пригорницькому, надрукованому в газеті «Літературна Україна» 22 лютого 1990 року, І.Чендей так говорив про одну з центральних позицій своєї програми кандидати в народні депутати: «...Власність на землю для селянина була основою основ. Вона тримала родину не тільки при силі, а й при законі, при певних традиціях, моралі і звичаях. Годі уявити, які збитки сталися з відірваністю селянина від землі... відновити, відбудувати, повернути і прихилити – потрібні довгі роки з цілими поколіннями. Ніщо в собі не таїть таку пімсту, як поруйнована традиція...» [5].

Отож більшість конфліктів у творах письменника пов'язані саме з руйнуванням традицій, з порушенням «закону»: чи герой відчуває дискомфорт через порушення звичного ритму життя, як Михайло Пригара (роман «Птахи полишають гнізда...»), чи гірко розплачується за порушення «закону», як Іван Каламар (повість «Іван»), чи намагається якось відновити давно відкинута державою «закон» приватної власності на землю, як Дмитро Довгий (оповідання «Пайочка»). Примітно, що принцип вірності цьому «закону» життя перенесено автором і в духовну сферу: герой оповідання «Комаха в бурштині», письменник Гаман, за законами художнього світу, чинить аморально, одержуючи винагороди, вищі за його здібності. Зовнішні ознаки самоцінності героя превалюють над реальним професійним діянням і в повісті «Життя Антона Кукурічки». (Я не торкатимусь питання можливих прототипів названих персонажів, бо воно лежить у іншій площині).

Жаданню художньої правди, як її розумів І.Чендей, було підпорядковано все: постійний творчий пошук героїв, конфліктів, ситуацій, композиції і сюжету, способів нарації, жанрових особливостей творів. Про свою творчу позицію письменник часто говорив у численних інтерв'ю, в листах до автора цих рядків. Але його долею були не книжні знання, а образне мислення, словесна картина. Приміром, власне бачення взаємодії змісту і форми художнього твору передав образом молодій дівчині, стан якої – під повівом вітру – тісно облягає тонке плаття, прикриваючи й водночас підкреслюючи звабні форми. А на запитання: «Коли проснувся інтерес до слова, творчості? Як зафіксувався цей момент у пам'яті?»

– повідомив: «Легко було б відповісти, якби «інтерес» у якійсь формі «зматеріалізувався». Оскільки подібного не пам'ятаю, залишається сказати: спонука до вираження себе у слові на письмі скидається на пуп'янок, котрий відчуває внутрішню силу чи під променем теплого сонця, чи від благодатного леготу, а чи від напруги, що мимо всякої волі шукає виходу й таки внаслідок розвивається листом, квітом із зав'яззю» (лист від 18 січня 1997 р.).

Проблема *І.Чендей і фольклор* – тема окремої розвідки. Наразі йдеться лише про народну пісню як усвідомлений письменником поштовх до власної творчості, про що він пише в уже згадуваному листі: «Певне, інтерес до слова прокидався з великого захоплення народними піснями – коломийками, коли досить було почути: «Та я в мамки була одна, одна одиниця, я на воду не ходила, бо в саду керниця. Я на воду не ходила, дрова не рубала, та я в мамки одна була, а долі не мала». Ледве тридцять слів, до того, скупих, а який великий простір!» Справді, зміст наведених рядків багатий, бо в них відбилась ціла драма, явна чи прихована, але для тих, хто співає чи слухає, неминуче проєктована на відомі історії або на власний досвід.

Постійний творчий пошук надавав художньому світові І.Чендея динаміки. Автор рухався від позитивізму до інтуїтивізму, вір реалізму до неореалізму, збагачуючи твори не тільки точно схопленими деталями, а й алегоричними, символічними образами («Чайки летять на Схід», «Птахи полишають гнізда...»), фантастичними картинками, пропущеними крізь сновидіння героїв (царство демона Хмеля в романі «Скрип коліски»), сновидіннями тварин («Тарко», «Лиска»), які розширювали способи художньої обсервації дійсності. Тому й контекст, до якого критика вписувала письменника, періодично змінювався.

Правду Чендеевих творів зіставляли насамперед із правдою В.Стефаніка, і ця домінанта залишилась визначальною на всіх етапах творчості автора із Закарпаття. Але не обійшлося без парадоксів. Коли критики вперше висловились про близькість автора новел «Чайки летять на Схід» і «Ружана» до традиції В.Стефаніка, І.Чендей на той час творив цього майстра ще не читав (про це він писав в одному з листів до мене). Очевидно, маємо справу з типологічною близькістю творчості двох письменників. Але слово автора «Новини» й «Синів» завжди залишалось ідеалом для співця зеленої Верховини.

У творах І.Чендея помітні також риси, що зближують їх з прозою Марка Черемшини, окремими творами земляків О.Маркуша й Ф.Потушняка. пізніше аналогії до творів І.Чендея помічали в Г.Тютюнника, Б.Харчука, А.Дімарова, Гр. Тютюнника, росіянина В.Распутіна.

Звісно, в умовах панування соціалістичного реалізму не йшлося про визначення особливостей творчості письменника, адекватних природі його таланту й художнім пошукам та здобуткам. Сьогодні літературознавчу думку також сковає,

хоча й не директивними засобами, абсолютизація реалізму як єдиного шляху до художньої правди. Як засвідчує досвід літератури, художня правда досягається багатьма способами й різними засобами, в тому числі й нереалістичними. Літературний напрям, у руслі якого розвивалась творчість І.Чендея, можна вважати неореалізмом, що простежується на різних рівнях структури його творів – від словесного до жанрового.

Дійсно, в автора роману «Птахи полишають гнізда...» превалує настанова на реалістичне бачення образів героїв, обставин їхнього життя. Це йде передусім від особливостей таланту письменника, а також від досконалого знання життєвого матеріалу, що залучається до художнього освоєння. Як писав І.Чендей в одному з листів до мене, в нього «жодного твору нема, який би не починався зав'язю, паростком з реального життя». Художня точність досягається й цілеспрямованою роботою автора над словом. Відхиляючи перед читачем двері до своєї творчої робітні, письменник так висловився про цей аспект своєї праці: «Для роботи над словом не варто шкодувати ані часу, ані сил... До прикладу, у романі «Птахи полишають гнізда...» були такі сторінки, які я 11 – 12 разів переписував...» [2]. Як наслідок такої позиції, у творах І.Чендея немає приблизності. Тут кожне слово виміряне розумом і серцем. Автор писав про те, чим переболіла його душа. Не прагнучи зайвої ускладненості словесного малюнка, він досягає такої простоти й художньої правди, які даються лише наполегливою працею й небуденним талантом.

Отож, сповідуючи принцип «завдання літератури – сказати правду про свій час», І.Чендей торував різні шляхи до неї, які приводили до художніх відкриттів і ставали творчим уроками майстра.

Читаєш сторінки Чендеевих творів – і перед тобою відкривається відомий і невідомий світ: невідомий, бо стежками його героїв ти ще не ходив, а відомий, бо автор дає змогу все відчути зором, слухом, нюхом людини, яка виросла в цьому світі, міцно з ним пов'язана і тривожиться, коли зв'язки з цим світом слабшають або рвуться зовсім.

Привіємось до деталей, що виростають до рівня символів, певних концептів, у романі «Птахи полишають гнізда...». Ось камінь-межовик, що колись давав силу господареві, бо освячував право власності. Тим правом керувався й батько Михайла Пригари, коли спалив сіно на межі, яку перекосив сусід, аби той знав, що йдеться не про навилوک сіна, а про вищу цінність – «закон» [4, 591]. Або пригадаймо не раз цитовану розмову Михайла Пригари зі Славинцем, у якій йдеться про естетичний бік зв'язку селянина із землею, з насидженим гніздом: «А за вітер з полонин... А за черешневий цвіт на Згариці ви мені чим заплатите?... – Нічим...бо тих грошей ще ніхто не наробив!» [4, 368]. Добробут господаря, який досягається власною працею і дає певність у житті, у сформованого соціалізмом Куглицького викликає

одвертий осуд і приховану заздрість: «Куркулі!.. Во, клятї куркулі! Паленки палять! Свиной відгодовують!.. Медок поїдають!..» [4, 409]. Тепер цілком очевидно, що в наведених словах виражається ідеологія злюмпенізованого середовища, але в минулі часи, коли панували класові принципи, про таке тлумачення не могло бути й мови.

У самій оксюморонній назві щемливо написаного оповідання «Останній дзвоник у вересні» закладено біль за людину високої честі, Учителя з великої букви, яку передчасно звели в могилу лицемірство й підступність. Зображена ситуація мимоволі проєктується на суспільну атмосферу, в якій некомфортно почуваються неординарні, талановиті люди.

У творах І.Чендея привертають увагу яскраві характери персонажів, багато з яких стали справжніми художніми відкриттями. Письменник відчував живий пульс складних суспільних проблем, за конкретними вчинками й ситуаціями вловлював реальні тенденції дійсності: протистояння краси і потворності, снаги творення і руйнівних інстинктів, мав сміливість дивитись на світ відкритими очима – і перед читачем несподівано, бо відкриття завжди містить момент несподіваності, поставали явища й люди, яких здається, бачив і раніше, але вони не тривожили, поки до них не торкнулася рука майстра.

У колоні відкритих І.Чендеем характерів першим іде закорінений у рідну землю, у світ предків Михайло Пригара (роман «Птахи полишають гнізда...»), якого з родинного гнізда витурила неблаганна хода цивілізації. Герой з болем відчуває, як руйнується світ, що його породив, але автор не ідеалізує ні патріархального порядку, ні самого Михайла, котрий не раз той порядок порушував. Але одна істотна деталь насторожувала: герой на зламі епох більше втрачає, ніж здобуває. Так син Верховини, захоплений у вир перебудови життя, стає виразником загальнолюдської драми, що за іронією історії супроводжує всі масштабні суспільні проєкти.

Своєю нещадною правдивістю привертає увагу образ Івана Каламаря, як породження адміністративної системи (повість «Іван»). Він став викликом тодішнім ідеологічним схемам, які утверджувались у літературі соцреалізму. На жаль, і наша доба не позбавлена подібних драм. Письменник показав, як руйнується людина – носій люмпенської психології та філософії, коли опиняється в ролі керівної еліти. За цілковитого неприйняття вчинків Каламаря, автор помічає в його душі зародок драми, яка через Іванову смерть не переросла в трагічний катарсис.

У цій же повісті із рамок традиційного образу священика виривався Іван Стах, котрий переживає глибоку душевну кризу. Біль від втрати сина виривається криком розпачу і безсилля, сублімується в звинувачення Бога, якому Стах ревно служив усе життя, а тепер відчуває «немилосердну самотність, як ніколи досі» [3, 314].

Правда образів Івана Каламаря та Івана Стаха, героїв повісті «Іван», за яку автор стільки років ніс хрест на тоталітарну Голготу, не зміліла й досі, бо належить до цінностей неперехідних.

Глибоко аналітичний підхід до образу Семена Вертуна (роман «Скрип коліски») дав змогу автору простежити повороти долі людини, образ якої подано в постмодерністському ракурсі. За зовнішніми ознаками Вертун – типовий образ людини праці періоду соцреалізму – виходець із трудових низів, згодом «механік далекого плавання». Але зірке око письменника помітило: офіційний міф у реальному житті перетворюється на фарс. У пошуках легкого хліба в повоєнні роки Семен відкрив свою душу хробакам обману й нестримності і поганьблений утік із села. Ставши «механіком далекого плавання», людиною з немалими на ті часи заробітками, Вертун відкрив свою свідомість перед демоном Хмелем – і не тільки фізично знемічнів, а й став моральним покручем, що живе у створеній його хворобливою уявою атмосфері фальшивих цінностей, де сам себе звеличує. Художня сила авторового слова подолала синдром соціального замовлення на «антиалкогольний роман». Натомість воно прозвучало застереженням, як дзвін на сполох, і сповнилось болем та перейнялось тривогою: «Кому повім печаль свою?..»

Одну з кардинальних проблем *людина і час* І.Чендей повертав у русло вибору і в такий спосіб заперечував ідею тотального фаталізму, приреченості людини, на чому, скажімо, наполягали екзистенціалісти. Художній світ І.Чендея заселений різними людьми: і тими, хто вирвався із власної борозни й прирік себе на драми й трагедії, і тими, хто знаходив душевну гармонію й усвідомлював свою щоденну працю, як творення краси й засіб взаємодії зі світом. У цьому сенсі серед найпривабливіших – образи матері Василини (повість «Казка білого інею») та майстра Івана (повість «Іванові журавлі»). Їхня моральна чистота, працьовитість, здатність відгукуватись на чужі болі й радощі, гідні романтизації, захоплення. Тому і сприймається небо Іванових журавлів як символ духовності, доброї пам'яті, а гора Ясенова, без якої не мислить себе мати Василина, – як символ нашого пракореня і нев'яучої краси рідного краю. Названі повісті можна віднести до творів підсумків і моральних уроків, але їхній філософський струмінь не виведено на поверхню: мудрістю осяяна сама життєва практика матері Василини і майстра Івана, кожен їхній вчинок і кожна думка.

Відкриттями були й персонажі художньо вивершених оповідань «Цимбаланя», «Пайочка», «Комаха в бурштині». У першому з них за шаром ретроспективно поданих побутових подій і фактів відкривається болісна драма талановитої народної музики, на прізвисько Цимбаланя, доля котрої покалічена несприятливими обставинами життя («Не тоді народилася» [4, 291]) і пристрасно до

оковитої. А незвичайний факт – купівля пайочки (шматка) землі, яка колись належала вуйні Анні, але давно забрана до колгоспу, відкриває скарби дивовижної порядності старого Дмитра, котрий, виявляється, не забув «закон» власності навіть в умовах його повної нівеляції. А в душі вуйни Анни, яка давно живе в місті і вже забула про ту свою пайочку, факт незвичайної купівлі-продажу збурих таку хвилю спогадів і любові до рідних овидів, що жінка готова хоч зараз підняти на свою землю, де бачить себе молодшою і дужою... В оповіданні «Комаха в бурштині» І.Чендей психологічно точно передає примітивні радощі спілкування письменника Гамана з коштовностями, які той придбав за великі гонорари, і постійний його дискомфорт від усвідомлення своєї бездарності: його переслідує висновок старого знавця літератури про непривабливу атмосферу творів Гамана: «Свідомство бідності!» [4, 264].

За довгий творчий шлях І.Чендей виробив свої закони сюжетобудування. Йому не раз докоряли за млявість зображених подій. І справді, гострих сюжетів з напруженою інтригою він не будував, як В.Стефанік, М.Коцюбинський, М.Стельмах. За принципами модернізму, на передній план виводив цікаві особистості, яскраві предметні деталі, часто символічного змісту, багато подробиць. Особливого значення надавав не низці подій як основі сюжету, а лише концептуально важливим епізодам. Через те фабульний час звужувався, а біографії героїв розгортаються завдяки ретроспективному відтворенню найістотніших моментів минулого. Сама фабула сприймається як «магічний кристал», крізь який бачимо головний спалах характеру персонажа. У такий спосіб основою твору стає не історія життя героя, а історія його душі. Внутрішня динаміка художнього світу досягається зміною ракурсів бачення, серед яких провідна роль належить принципу зображення «очима героя», що сприяє також поглибленню психологізму прози І.Чендея.

Творчість співця зеленої Верховини сьогодні – материк, остаточно окреслений часом, але до кінця ще не досліджений. Старі літературно-критичні карти потребують уточнень, щоб адекватніше відтворити рельєф художнього світу прозаїка. А ще є архів: незавершені твори, щоденники, листи, окремі записи... Усе ще потребує небаждужих рук і допитливого, аналітичного розуму. Певен: такі знайдуться.

Творчість І.Чендея – то цілий період у літературній історії краю, який (період) сміливо можемо назвати чендейським. Його уроки як письменника й громадянина – дійсно гідні уваги й поваги. Служіння слову й рідній землі, яку він окрилив своїм словом, вірність таланту – в цьому глибинний сенс уроків Майстра. А його художні відкриття – то невід'ємна частина духовних надбань рідного мистецтва.

Література

1. Криниця мудрості й любові [Інтерв'ю з І.Чендеєм] // Новини Закарпаття. – 2000. – 20 трав. – С. 12.
2. Світ його журавлів [Інтерв'ю з І.Чендеєм Тетяни Грицишук] // Соціал-Демократ. – 1998. – 5 груд. – С. 5.
3. Чендей І. М. Вибране: В 2-х т. – Ужгород: Карпати, 2002. – Т. 1: Оповідання, повісті. – 395 с.
4. Чендей І. М. Вибрані твори: В 2-х т. – К.: Дніпро, 1982. – Т. 1: Оповідання. Птахи полишають гнізда... Роман. – 623 с.
5. Чендей І.: «Конче скасувати цензуру» [Інтерв'ю Ю. Пригорницькому] // Літературна Україна. – 1990. – 22 лют. – С. 3.